

Передерій І. Г.

<https://orcid.org/0000-0001-7473-5868>

Гула Р. В.

<https://orcid.org/0000-0002-8177-1565>

DOI: 10.33402/obv.2024-223-241

Розділ 14. КОНСЦІЄНТАЛЬНА ВІЙНА ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ТА ТРАНСФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

The priority of the information confrontation in the postmodern era is the change of the nation's mentality and the deformation of the patterns of national memory, which is vividly reflected in the events of the Russian-Ukrainian war. Complex transformational processes in the development of the modern library system, the problem of determining its role and place in the protection of national cultural heritage, countering attempts to purposefully plant enemy cultural values to the Ukrainian state in the conditions of the complex use of information warfare's means are given in conditions of the conscientious war.

The purpose of our scientific research is to reveal the essence of the sociocultural dimension of conscientious war (war for consciousness) in its components. This is an archaeological war and a falsification of history. To reveal and determine the potential of the functioning of library, archive and museum systems in the context of conscious war in the conditions of the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine.

It is proven that archival, library and museum systems, as a traditional collector and translator in time and space of documented knowledge, a guardian of the national cultural heritage, become an object of influence and manipulation in the conditions of conscientious war. At the same time, they can and should be an effective tool of informational and psychological confrontation. The role and place of cultural heritage institutions in the war for consciousness – the archaeological war and the rewriting of history – is revealed. A number of forms of conscientious war in the confrontation of the Russian-Ukrainian war are characterized.

For the first time, an attempt was made to comprehensively analyze the role of archives, libraries, and museums in the war of consciousness. The tasks and functions of archives, libraries, museums as an effective tool for protecting the national information space in the conditions of the Russian-Ukrainian war are specified.

У часи жорстокої російсько-української війни українське суспільство перебуває у фазі світоглядного протистояння смислів – протистояння ординської імперії та республіки, протистояння

Передерій Ірина Григоріївна, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри українознавства, культури та документознавства Національного університету «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка», м. Полтава.

Гула Руслан Володимирович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри філософії Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, м. Харків.

© Передерій І. Г., Гула Р. В., 2024.

авторитаризму і демократії, протистояння, по суті, минулого та майбутнього. І наша стаття присвячена саме такому протистоянню.

Інтенсифікація гострої фази російсько-української війни суттєво загострила загрозу розмивання культурного ядра та світоглядних констант суспільства за допомогою маніпулятивних технологій пролонгованої дії з боку нашого противника.

Актуальність теми інформаційного протиборства дозволяє нам розкрити потенціал належного функціонування документно-інформаційних установ, які також є за своєю сутністю інституціями національної історичної пам'яті, таких, як бібліотеки, архіви, музеї – з погляду теорії консцієнтальної війни. Бо ця теорія наразі активно зреалізовується у маніпулятивних практиках ворога. А саме цей потенціал визначає ефективні інструменти загального захисту світоглядних цивілізаційно-ментальних основ українського суспільства. Значною мірою ці основи визначаються конструктом національної історичної пам'яті. Вона увиразнюється на рівні особистого, спільнотного, а також державного досвіду.

Можна стверджувати, що наразі *історична пам'ять розглядається як складна конструкція, процес, який використовується «для з'єднання минулого з сьогоденням і майбутнім».*

Політика національної пам'яті як явище має достатньо тривалу історію. В європейських державах вона почала виявлятися з моменту виникнення етнічної самосвідомості, а також формування національної ідеї. Саме з того часу виникає й політика етнічної, національної пам'яті, яку здійснюють суспільні чи владні інститути. В українських землях, як свідчить історичний досвід, здійснення такої політики щодо українців чужою владою мало або агресивний, або інтернаціональний (чи псевдоінтернаціональний) характер. І лише після проголошення незалежності України ця політика почала складатися в нових реаліях власного державотворення, однак і за ці понад чверть століття зазнала істотних різких коливань на рівні державних інституцій.

Загалом, у державах, які виникли на руїнах СРСР, а також у країнах Європи, які належали до колишнього «соціалістичного табору», паралельно зі становленням нової пострадянської чи постсоціалістичної державності відбуваються активні процеси відродження національних цінностей.

Натомість у росії триває процес відвертого повернення до консервативних цінностей дорадянського часу, які еkleктично поєднуються з окремими цінностями радянської ідеології, даючи підстави твердити, що це повернення насамперед до цінностей, які є основою імперського існування росії. Сучасні процеси формування та трансформування історичної пам'яті, як громадян України, так і громадян ворожої держави рф, тісно пов'язані з концептом консцієнтальної війни. Тож звернемося до цього поняття.

Консцієнтальна війна у науковому дискурсі розглядається дослідниками як одна з найефективніших та найнебезпечніших форм інформаційного протиборства. Це поняття було введено до наукового обігу ще 1996 р. російськими дослідниками Ю. Крупновим та Ю. Громико. На нашу думку, **консцієнтальна війна** – це війна психологічна за формою, цивілізаційна за змістом та інформаційна за засобами, метою якої є знищення або деструкція інтелектуального ресурсу нації та руйнування її універсальних настанов. Стисло сутність консцієнтальної війни можна визначити як війну смислів або війну на ураження свідомості (*Гула, Дзьобань та ін., 2020: 139*).

Головним об'єктом і суб'єктом такої війни стає «культурний капітал» суспільства: людина, культурна спадщина, інституції культури та збереження і транслювання історичної пам'яті – бібліотеки, музеї, архіви. До **ключових складників** консцієнтальної війни ми відносимо так звану археологічну війну та «переписування історії». **Ми приділимо увагу лише першому складникові – археологічній війні.**

Археологічна війна – це форма цивілізаційно-ментального, інформаційного, соціокультурного та збройного протистояння між державами, етносами, націями, спільнотами з метою або збереження свідоцтв матеріальної культури автохтонного етносу, а в бібліотеках, архівах та музейних сховищах – автентичних матеріальних субстратів їхньої духовної культури нації або розмивання культурного ядра та ментальних засад народу держави-конкурента (противника, ворога) шляхом свідомого знищення, як правило, сакральних, «серцевих» пам'яток історії та культури певної цивілізації: будівель, пам'яток, творів мистецтва та письмових джерел (*Інформаційне протиборство..., 2023: 118*).

В археологічній війні умовно можна виділити **два блоки** – **оборонний і наступальний**, кожен з яких представляє низку форм цього складника консцієнтальної війни. Розглянемо ці форми детальніше.

Наступальний блок використовує наразі держава-агресор. Він представлений такими формами:

1. Свідоме знищення пам'яток історії і культури.

Не маємо жодного сумніву, що РФ здійснює цю форму консцієнтальної війни, адже окупанти завдають шкоду не тільки життю людей, житловим будинкам та інфраструктурі населених пунктів, але й вітчизняним закладам культури, що є зберігачами українського культурного капіталу – бібліотекам, архівам та музеям, пам'ятникам історії та культури, меморіалам.

Конвенція про захист культурних цінностей у ході збройного конфлікту (прийнята у Гаазі 14 травня 1954 р.) забороняє використання архітектурних пам'яток історії та культури «з метою, яка може призвести до руйнування або пошкодження цих цінностей у ході збройного конфлікту», постулює необхідність «припиняти будь-які акти крадіжки, пограбування або незаконного присвоєння культурних цінностей у будь-якій формі, акти вандалізму щодо зазначених цінностей». Однак російська армія вимоги цієї конвенції грубо порушує (*Конвенція..., 1954*).

Ворог не випадково намагається знищити, зокрема, архівні документальні, музейні колекції, бібліотечні фонди, пам'ятки культури, бо саме вони і є носіями знання, яке формує відповідні наративи історичної пам'яті, впливає на процеси національного усвідомлення українського громадянства.

Наприклад, на Запоріжжі окупанти замінували територію археологічного комплексу «Кам'яна Могила», що поблизу Мелітополя. На його території збереглися кілька тисяч стародавніх наскельних зображень петрогліфів періоду від пізнього палеоліту до Середньовіччя. З особливо резонансних руйнувань – знищений у ніч на 6 травня Національний літературно-меморіальний музей Григорія Сковороди на Харківщині, а також історико-краєзнавчий музей у Іванкові Київської області, де зберігалось близько двох з половиною десятків творів усесвітньо відомої художниці Марії Примаченко (*Schofield, 2022*).

Щодо бібліотек, то лише на Харківщині за п'ять перших місяців війни знищено 10 закладів, близько третини опинилися в окупації, де ворог активно знищував частину їхніх фондів. Адже, як засвідчують самі бібліотекарі, після початку повномасштабної війни найбільшим попитом у бібліотеках громад Харківської області користуються книжки українських авторів та українською мовою (*Близько 10 бібліотек Харківщини..., 2022*).

В окупованому Маріуполі рашисти вдалися до інвентаризації бібліотек з метою вишукування виявів «екстремізму». До «екстремістських» зарахували всі підручники історії України, літератури та взагалі україномовні – дитячі книжки, художню та наукову літературу (*В окупованому Маріуполі...*, 2022). Книги з історії України цілеспрямовано були вилучені окупантами з бібліотек і в Мелітополі з аргументацією, що вони «просувають ідеї націоналізму» (*Окупанти воюють з книгами...*, 2022).

Отже, ворог намагається повністю нівелювати українську ідентичність і натомість насадити власну.

Ця форма археологічної війни болісно торкнулася й вітчизняних архівів. Так було знищено архівний підрозділ у Чернігівському управлінні СБУ, який зберігав, зокрема, й документи радянських спецслужб, які мають виняткове історичне значення щодо викриття злочинів радянського тоталітарного режиму. Це документи, що відображають репресії українців, радянську політику Великого терору, боротьбу з дисидентами тощо (усього – понад 12 тис. архівно-кримінальних справ і інших архівних документів) (*Інтерв'ю з Анатолієм Хромовим...*, 2022).

У Бучі окупанти знищили архів В'ячеслава Чорновола, а також архіви політв'язня радянської системи, жертви каральної психіатрії Миколи Плахотнюка (*Окупанти знищили архів В'ячеслава Чорновола...*, 2022). Отже, рашисти безперечно воюють з історичною пам'яттю та бажанням наших громадян бути українцями.

2. Мародерство культурних цінностей.

Воно має на меті викрадання об'єктів матеріальної та духовної культури державою-агресором після окупації території держави-жертви. Після 2014 р. з окупованого Криму до Ермітажу було доправлено колекції артефактів «Херсонеса Таврійського», Музею Тавриди в Сімферополі, Історико-культурного музею-заповідника в Керчі. А 2016 р. в Третьяковській галереї на виставці до 200-річчя з дня народження І. Айвазовського експонували 38 робіт, вивезених з Феодосії, які сам художник свого часу передав у спадок рідному місту (*Украдене щастя...*, 2022). Після 24 лютого 2022 р. Крим став осередком, куди російські окупанти почали звозити скарби, вилучені з українських музейних закладів після повномасштабного вторгнення. Загалом після захоплення росією Криму Інтерпол заявив про розшук 52 картин українських художників, незаконно переданих до художнього музею в Сімферополі (*Крадучи мистецтво України...*, 2023).

За час окупації Маріуполя російські війська спустошили і знищили два музеї міста – краєзнавчий і художній. Вони викрали понад 2 тис. експонатів: живопис, археологічні знахідки та книги. Зокрема, це 700 унікальних експонатів медальєрного мистецтва Юхима Харабета; картини Архипа Куїнджі «Червоний захід», «Осінь», «Ельбрус»; картину Івана Айвазовського «Біля берегів Кавказу»; стародавні ікони та Євангеліє 1811 р.; твори скульптора Володимира Беклемішева; унікальний рукописний сувій Тори. Для того, аби зберегти експонати, музейники, як і в Другу світову, навіть замурували експонати у стіни та закопували в землю. Так, за словами співробітників Мелітопольського краєзнавчого музею, ховали скіфське золото, допоки його не знайшли окупанти (*Росіяни вивезли з музеїв Маріуполя...*, 2022).

До речі, є міжнародна група вчених та експертів із цифрових технологій, яка спеціально відстежує крадіжки історичних артефактів із України до росії під час повномасштабного вторгнення. З лабораторії в американському штаті Вірджинія представники групи стежать за розграбуванням та знищенням культурних цінностей із початку вторгнення росії в Україну. Вони виявили закономірності у злочинах. Зокрема зауважили зосередженість росіян на скіфському золоті. На їхню думку, «все це є частиною стратегії підриву ідентичності України як окремої країни, з претензією на законне володіння Росією усіма їхніми експонатами» (*Рощина О.*, 2022).

Для нас такий висновок міжнародних експертів є очевидним, адже Московщина вдавалася до привласнення української культурної та історичної спадщини неодноразово протягом своєї історії, її «велика культура» у всі часи спиралася на мародерство. Згадаємо історичний факт, коли одна з найвідоміших православних святинь, Вишгородська ікона Божої Матері, була викрадена з монастирської церкви Вишгорода володимиро-суздальським князем Андрієм Боголюбським 1155 р. й вивезена до Успенського собору у Володимирі-на-Клязьмі. Пізніше вона з'явилася у Москві під назвою Володимирської ікони Божої Матері, на ній коронувалися усі російські царі, а тепер перебуває в Третьяковській галереї. І саме про неї шовіністи сьогодні кажуть: «Де вона – там Русь» (*Украдене щастя...*, 2022). Зважаючи на псевдоісторіографічні російські концепти, зокрема, й щодо належності назви «Русь», всі ці факти вкладаються в один логічний ланцюжок, який не потребує додаткових коментарів.

Загалом факти варварського нищення української культурної спадщини росією викликали широкий резонанс у міжнародному співтоваристві. Так The New York Times опублікувала розслідування, як мародери РФ у погонах позбавляли нашу країну історичних скарбів. Зокрема, у публікації наводяться слова директорки Херсонського художнього музею імені Олексія Шовкуненка Аліни Доценко про те, що картини «вантажили як сміття». Цей музей оточили солдатами та технікою, щоб безкарно грабувати його протягом 4-х днів – з 31 жовтня по 3 листопада 2022 р., тобто перед самим визволенням міста. З Херсона загарбники вивезли, за найскромнішими оцінками, 15 000 артефактів: картини, книги, бронзові статуї, іконопис, монети, кераміку, ювелірні прикраси тощо. Зокрема, серед украдених експонатів були роботи Івана Айвазовського, Олексія Шовкуненка, Миколи Пимоненка, Августа фон Байєра, ікони «Юрій Змієборець зі святими апостолами Петром і Павлом», «Богородиця Вгамуй мої печалі» та інші. Про те, що це не ініціатива рядових мародерів, а санкціонована кремлем операція, яку можна кваліфікувати як агресивну атаку на українську ідентичність, зокрема, свідчить і той факт, що зі згаданого музею в Херсоні було вкрадено навіть електронний каталог-опис картин (*Шокань, 2022*).

За висновком американських журналістів, окупанти викрали в Україні десятки тисяч мистецьких цінностей. Це найбільше пограбування мистецтва з часів Другої світової війни, мета якого позбавити Україну її культурної спадщини. Журналісти вважають, що ці крадіжки є «широкомасштабним нападом на українську гордість, культуру та ідентичність, що відповідає імперській позиції президента Росії Владіміра Путіна, який постійно принижував ідею України як окремої нації» (*Крадучи мистецтво України..., 2023*).

Від мародерства неабияк страждають і вітчизняні архіви. На захоплених тимчасово окупованих територіях, де ворог провів «повномасштабну анексію», за твердженням очільника Укрдержархіву А. Хромова, така анексія передбачала й крадіжку архівних документів з метою включення їх «до складу російського архівного фонду», подібно, як це було 2014 р. під час анексії Криму. Тоді росія в порушення міжнародного права і свого власного законодавства у сфері архівів та інформації, без проведення експертизи цінності, незаконно привласнила документи держархівів в АР Крим та м. Севастополя, а також держархівів Донецької та

Луганської областей, які не були евакуйовані, включивши їх до складу архівного фонду рф. На території так званих ДНР/ЛНР було започатковано такі собі «квазі» архіви. При цьому документи, створені за часів незалежності України з 1991 по 2014 рр., також були визнані державою-агресором документами «з історичного минулого Росії» (*Інтерв'ю з Анатолієм Хромовим...*, 2022).

На запитання, для чого російській стороні українські архіви, очільник Державної архівної служби України зазначив, що це «частина пропаганди країни-агресора», Росархів працює на державну машину пропаганди. Так керівник Росархіву, демонструючи окремі архівні документи, офіційно підтверджує «історичну справедливість» агресивної війни росії проти України, заперечує існування України.

Мародерство культурних цінностей відбувається не лише у безпосередній фізичній формі. Росія століттями неправомірно заявляла (і досі продовжує заявляти) свої права на українську культурну спадщину, що, насправді, їй не належить. Причини цього є доволі очевидними – таким чином кремль намагається підтримувати сформовану протягом сотень років ілюзію «величчя» власної культури. Мова про спадщину не лише українських за походженням діячів культури, як-от Микола Гоголь, Дмитро Бортнянський, Володимир Боровиковський, Дмитро Левицький, Ілля Ріпін, Сергій Корольов та багато інших, а й представників інших народів, що формувалися і творили в Україні. Так росіяни позиціонують Олександру Екстер, Сою Делоне, Архіпа Куїнджі, Івана Айвазовського, Казимира Малевича та багатьох інших «своїми» художниками (*Що привласнила Росія*, 2022).

3. Реанімація символічних культурних архетипів – поновлення пам'яток матеріальної культури, які несуть у змісті основи ментального коду держави-агресора.

У своїх намаганнях реанімувати імперську державу-«франкенштейна» як еkleктичну суміш царської росії та Радянського Союзу, ворог намагається реанімувати на окупованій території відповідні пам'ятники і меморіали. Так в окупованих росіянами Генічеську та Новій Каховці Херсонської області на центральних площах російські військові встановили пам'ятники В.І. Леніну.

На початку травня 2022 р. до захопленого Маріуполя приїхали російські посадовці. З собою вони привезли й урочисто встановили пам'ятник «бабусі з радянським прапором», яка ненадовго

стала одним із символів російського вторгнення в Україну. Приблизно тоді ж російські військові в селищі Мангуш під Маріуполем знесли український пам'ятник гетьману Петру Сагайдачному – українському воєначальнику XVII ст., який, зокрема, організовував походи на Москву. Ще одним зухвалим прикладом стало встановлення в окупованому Мелітополі пам'ятника Павлу Судоплатову – радянському чекісту, вбивці Євгена Коновальця та активному борцю з ОУН та УПА (Голубева, 2022).

Завзятість, з якою окупанти беруться до справи встановлення таких пам'ятників, має очевидне пояснення. На думку росіян, вони мають нагадувати своєю присутністю про культурну матрицю, в яку потрапило населення.

В археологічній війні як компоненті війни консцієнтальної *Україна не лише є жертвою, вона активно чинить опір і наразі здебільшого вдається до оборонних її форм (хоча, безумовно, з кардинальною зміною військово-політичної обстановки восени 2022 р. і переходом ЗС України до контр-наступальних дій з подальшим звільненням окупованих територій, Україна також вдається і до наступальних форм* – наприклад, до демонтажу пам'ятників та інших російських імперських та радянських символів, до того ж цей процес набирає обертів не лише на звільнених від окупації територіях, а й там, де окупації не було, але відповідні пам'ятки залишилися). Цими *оборонними формами археологічної війни наразі є такі.*

1. Порятунком документно-інформаційних установ (музейів, бібліотек, архівів) та їхніх фондів, об'єктів культурної спадщини в умовах війни.

Здійснюються цілеспрямовані заходи з урятування цінних у духовному, культурно-історичному сенсі, матеріальних, а серед них і багатющих документних колекцій на відповідних територіях. Архівні установи взяті під охорону Національної гвардії. Де це можливо й актуально, Укрдержархів координує і допомагає військовим адміністраціям з евакуацією фондів. Державні архіви Луганської та Донецької областей фактично повністю евакуйовані в інші місця. Але це невеличка частина, яка зібрана Україною протягом 8 років, тобто з 2014 по 2022 рр. на підконтрольній території. Ведеться робота з евакуації зі сходу інших колекцій. Здійснюється облаштування резервних архівних сховищ, де передбачено розміщення евакуйованих архівних документів з місць ведення активних бойових дій.

Державна архівна служба України також підтримує неперервну комунікацію з міжнародними партнерами задля збереження цінної документної спадщини, зосередженої в українських архівосховищах. Зокрема, у рамках перебування в Солт-Лейк Сіті (США) очільник Укрдержархіву Анатолій Хромов мав 9 березня 2023 р. чергову зустріч з президентом Міжнародної ради архівів Джозі Кірпс, на якій було обговорено, як захистити від втрат українські архіви, національну пам'ять України, які сьогодні перебувають під загрозою внаслідок війни росії проти України (*Інтерв'ю з Анатолієм Хромовим...*, 2022).

Щодо музейних установ, то слід зауважити наявність помітних проблем, тому що якогось єдиного чіткого алгоритму дій на випадок гострої фази війни, незважаючи на те, що Україна має гіркий досвід від 2014 р., на жаль, державою розроблено не було, хоча заради справедливості все ж слід зауважити, що певна підготовча робота, зокрема, тренінги з працівниками музейних установ, проводилися. Не всі музейні заклади виявилися готовими діяти оперативно у надзвичайних умовах війни. Коли музейники говорять про евакуацію та збереження своїх колекцій, це може означати, як вивезення об'єктів за кордон чи в іншу область, так і переміщення їх із вітрини у підвал, або і те й інше водночас (*Білаш, 2022*).

Інколи – це порятунок окремих музейних артефактів від вивезення окупантами або знищення внаслідок авіа- та ракетних ударів, звичайно здійснювані в умовах окупації працівниками музейних закладів на власний страх і ризик. Прикладом, скажімо, може слугувати історія, коли музейна фахівчиня з Ізюму Харківської області (міста, у якому з перших днів війни точилися запеклі бої і яке піддавалося численним авіаударам ворога) перед евакуацією сховала найціннішу музейну пам'ятку Ізюмського краєзнавчого музею – Напрестольне Євангеліє у срібному з позолотою окладі (у стилі українського бароко) 1707 р., видане гетьманом Іваном Мазепою, а потім і зуміла вивезти його на підконтрольну Україні територію – до Кропивницького (*Замінили книгу...*, 2022). Наразі ця цінна пам'ятка стародруку реставрується вітчизняними фахівцями.

Багато зроблено в цій царині волонтерами, громадськими об'єднаннями та за допомогою міжнародних партнерів. Наприклад, спеціальні комітети захисту української культурної спадщини

створені у Польщі та Німеччині. Велику допомогу здійснюють хорватські колеги, які мають власний гіркий, але одночасно й цінний досвід порятунку своїх культурних пам'яток в умовах війни.

2. Дотримання норм міжнародного гуманітарного права щодо збереження об'єктів культурної спадщини під час ведення бойових дій.

Україна безумовно дотримується норм міжнародного гуманітарного права щодо об'єктів культурної спадщини, зокрема, Гаазької конвенції 1954 р., згідно з якою руйнування таких об'єктів – це військовий злочин. Ще 2020 р. для військовослужбовців ЗС України презентували посібник-пам'ятку з охорони культурних цінностей «Археологічні пам'ятки і війна». Ці методичні рекомендації в доступній формі запитань та відповідей орієнтують військових у ситуації, коли в районі бойових дій виникає загроза знищення археологічної спадщини. Даються поради, що робити у таких випадках (*Археологічні пам'ятки і війна...*, 2020).

3. Цілеспрямована дерусифікація, дерадянізація та деімперіалізація історичного і культурного простору, яка об'єктивно викликана діями держави-агресора.

Фактично цей процес триває протягом усього періоду після проголошення української державної незалежності. Але наразі він суттєво динамізувався.

Процесові дерусифікації / деімперіалізації / дерадянізації історичного та культурного простору держава, очевидно, прагне надати певної системності й раціональності, запобігти надмірному домінуванню емоційних чинників. З цією метою у червні 2022 р. при МКІП створено Експертну раду з питань декомунізації та дерусифікації. Вона покликана напрацьовувати рекомендації та узагальнювати практики щодо очищення громадського простору від монументів та інших об'єктів, які традиційно закріплювали в Україні російські пропагандистські наративи. До складу Ради увійшли представники громадськості, експерти та фахівці з різних галузей (*Створено Експертну раду МКІП ...*, 2022).

Вагомим зрушенням у цьому плані є підписаний Президентом України В. Зеленським 21 квітня 2023 р. Закон України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії». Відповідно до цього закону

російська імперська політика визнається злочинною та засуджується, пропаганда цієї політики та її символіки забороняється. Після набуття чинності Закону органи самоврядування і військової адміністрації повинні за пів року звільнити публічний простір від символів руського міра: демонтувати пам'ятники й пам'ятні знаки, перейменувати вулиці та інші об'єкти. Цінні пам'ятки будуть перенесені до музеїв (*Президент...*, 2023).

Процес дерусифікації / дерадянзації поширився й на бібліотечні установи, бо у фондах українських книгозбірень накопичилося чимало літератури, яка з погляду сьогодення має очевидно антиукраїнський зміст. У травні 2022 р. МКІП зробило рекомендації щодо актуалізації бібліотечних фондів у зв'язку зі збройною агресією рф проти України. Згідно з ними передбачено вилучення частини старих бібліотечних фондів пропагандистського змісту, оскільки їхнє подальше зберігання у бібліотечних установах «є неприпустимим з точки зору інформаційної безпеки нашої країни та впливу на суспільну свідомість громадян» (*Мінкультури...*, 2022).

До речі, сама робота з актуалізації бібліотечних фондів у контексті російсько-українського ментального протистояння може й має популяризуватися і належно роз'яснюватися серед широких кіл української громадськості самими бібліотекарями. Прекрасний приклад тут пропонує вже згадувана вище та двічі евакуйована з 2014 р. Луганська обласна бібліотека. Заклад запровадив власний ютуб-канал Good Library, на якому, зокрема, кілька роликів присвячені саме проблемі оновлення бібліотечних фондів та вилученню з них застарілих книг (між ними й тих, які зазначені у відповідних рекомендаціях МКІП). На наш погляд, це надзвичайно вдала спроба, яка допомагає спростувати низку міфів навколо самого процесу актуалізації бібліотечних фондів, а також підважити усталені стереотипи щодо абсолютної унікальності чи безумовної першорядності російської класичної літератури та її творців (*Бібліотекар(ка) шарить...*, 2022).

4. Прискорення темпів створення цифрового фонду користування.

Протягом двох останніх років перед повномасштабною війною темпи інформатизації архівної галузі зросли кардинально, за свідченням очільника Укрдержархіву, у 500 разів. Оцифрування архівної документальної спадщини забезпечує реалізацію цілої низки важливих завдань, що змінюють парадигму функціонування

архівної системи країни. Насамперед, це забезпечення відкритості архівів та удоступнення архівних документів для широких кіл споживачів ретроспективної документної інформації. Але в умовах війни особливого значення набуває також завдання створення страхового фонду документів.

З останніх досягнень у цій сфері запуск 11 травня 2022 р. онлайн-проєкту єдиної інформаційної системи архівної галузі України у форматі Міжархівного пошукового порталу за назвою «Єдине вікно доступу до цифрових ресурсів українських архівів», створеного вітчизняним флагманом інформатизації архівної галузі в Україні – компанією «Архівні інформаційні системи» на платформі ARCHIUM, який у перспективі може інтегрувати всі оцифровані колекції. Кінцева мета проєкту – фонди всіх центральних та обласних архівів онлайн з можливістю повнотекстового пошуку. Спочатку до нього було включено три центральні державні архіви – ЦДАВОУ, ЦДАГОУ, ЦДАМЛМ. Згодом доєдналися також ЦДІАК України, Держархів Львівської області (*Презентація онлайн-проєкту...*, 2022), Державний архів Полтавської області.

Доступ до цих документів вільний і безкоштовний для всіх відвідувачів онлайн-ресурсу. Проєкт представляє описи фондів та анотації до них, які переведені в машиночитаний формат (набрані або розпізнані), деякі картотеки тощо, а також близько 4 млн повнотекстових сканкопій архівних документів. У планах – долучення до проєкту всіх центральних та обласних архівів. Це дозволить представити сотні мільйонів архівних одиниць зберігання, а це мільярди документів НАФ України. Під час війни такий підхід є гарантією збереження архівної інформації в оцифрованому форматі. Адже «війна – це величезні ризики не тільки для життя людей, а й для збереження культурної спадщини, у т. ч. архівів» (*Доступ до архівів*, 2023). Варто зауважити, що компанія «Архівні інформаційні системи» є наразі єдиною в Україні, яка професійно і системно працює в галузі масового оцифрування архівних та бібліотечних колекцій протягом майже двох десятиліть, а також впроваджує інформаційні технології у цих галузях. Станом на початок квітня 2024 р. з нею співпрацюють 74 архівні та бібліотечні заклади, серед яких центральні та обласні державні архіви, провідні бібліотеки в Україні, а також українські наукові інституції США та Європи – власники архівних колекцій.

Державна архівна служба України також активно використовує міжнародні інституції у захисті національних інтересів. З її ініціативи Міжнародна рада архівів припинила членство всіх представників рф та Білорусі в її установах. Тож будь-яка співпраця з ними неможлива доти, доки не буде підписана мирна угода на умовах, які відповідають інтересам законного уряду України.

А задля реалізації завдань оцифрування архівних документів поглиблено співпрацю з багатьма міжнародними партнерами, наприклад, з корпорацією FamilySearch International (США), робота з якою розпочалась ще відповідно до укладеного 2 червня 2020 р. Меморандуму про співробітництво. Відтоді договори про співпрацю з корпорацією укладено чотирма центральними державними архівами та 12 державними архівами областей (*Консультація ...*, 2023).

Війна актуалізувала й питання створення Національної електронної бібліотеки України, зреалізувати яку, на жаль, наша держава за попередні 30 років так і не спромоглася. 14 лютого 2023 р. відбулася координаційна зустріч представників ВГО Українська бібліотечна асоціація, Міністерства культури та інформаційної політики України, Державної архівної служби України, національних, державних, університетських і публічних бібліотек, національних музеїв та архівів, на якій було оголошено про початок проєкту створення Національної електронної бібліотеки України (НЕБУ) за підтримки ЮНЕСКО та ІФЛА (*Початок проєкту...*, 2023).

5. Резервне зберігання оцифрованих документних ресурсів у хмарних сховищах міжнародних партнерів.

Крім проблем діджиталізації, існує також проблема надійного зберігання вже оцифрованих даних. Тому Укрдержархів в умовах війни продовжує комунікацію з іноземними партнерами про досягнення домовленостей щодо забезпечення резервного зберігання цифрових копій документів НАФ України у хмарних сховищах таких партнерів. Так уже 25 березня 2022 р. відбулося підписання Угоди про тимчасову передачу між Укрдержархівом та Національним архівом Сполученого Королівства Великобританії (*Перша Угода...*, 2022).

Метою угоди є забезпечення зберігання у хмарних сховищах даних резервних копій цифрових матеріалів державних архівних установ України на випадок можливої їх втрати через війну рф проти України. Хмарне сховище створюється для українських

державних архівних установ британськими колегами на безоплатній основі на окремому сервері, достатнього розміру для зберігання цифрового контенту та можливості незалежного копіювання такого контенту всіма державними архівними установами України.

З подібною ініціативою, спрямованою на архівістів, бібліотекарів, науковців з України, які потребують безпечного місця для збереження наукових/дослідницьких даних (архівні колекції, польові дослідження, записи усної історії тощо), виступив навесні 2022 р. і U-ART Альбертського університету (Канада) (*Пасіковська-Шнасс, 2022*). Проект щодо збереження культурної спадщини в цифровому форматі «Збережемо українську культурну спадщину онлайн» (Saving Ukrainian Cultural Heritage Online – SUCHO) згуртував понад 1300 бібліотекарів, архівістів, дослідників та програмістів, щоб ідентифікувати та архівувати об'єкти, цифровий контент і дані в установах культурної спадщини України, які є під загрозою. Лише за місяць було архівовано понад 2600 сайтів українських музеїв, бібліотек, віртуальних турів, фотодокументів з відкритого доступу. Головний ідеолог вебархіву, мешканець Відня Себастьян Майсторович – боснієць за походженням, який знає з досвіду власної родини, як у війні безслідно зникає культура.

Інформацію тримають у вигляді резервних копій, обсяг яких уже перевищує 10 терабайтів. Копії зберезуться у хмарних сховищах Гарвардського українського інституту та Університету Альберти, навіть якщо українські сервери будуть знищені фізично чи стануть об'єктом хакерських атак.

Останнє може видаватися гіперболою (яким хакерам потрібні бібліотечні сайти?), але 16 березня 2022 р. уже зафіксували перший з початку війни випадок віртуального знищення культурного архіву. Йдеться про архів Folk-Ukraine, що містив велике зібрання народних пісень України. Після хакерської атаки із сайту зник весь контент (*Білаш К., 2022*).

6. Запровадження ініціативного фондоутворення у документно-інформаційних установах.

Наразі здійснюються не лише заходи з урятування цінних у духовному, культурно-історичному сенсі, матеріальних, а серед них і багатющих документних колекцій на відповідних територіях, а **й розпочата робота, спрямована на якнайширше документування фактів, подій, пов'язаних з російською агресією.**

Причому саме документно-інформаційні установи йдуть в авангарді цієї роботи. Зокрема у регіонах, де немає активних

бойових дій, архіви отримали доручення Державної архівної служби України першочергово запровадити ініціативне фондоутворення, безпосередньо закликали громадян до збереження у будь-якій формі (відомості, фото, спогади, відео, електронні файли) інформації, що відображає «боротьбу українського народу проти російського вторгнення». Очільник Укрдержархіву Анатолій Хромов 11 квітня 2022 р. наголосив: «Наша позиція зберегти не тільки офіціоз, не тільки документи державних органів, а щоб наші нащадки отримали доступ до всього різноманіття життя, яке задокументовано в архівах» (*Порятунок архівів ...*, 2022).

Так у травні 2022 р. на постійне зберігання до Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г.С. Пшеничного (наразі архів уже має нову назву після об'єднання його з Центральним державним електронним архівом України – Центральний державний аудіовізуальний та електронний архів України) надійшов документальний відеофільм «Маріуполь. Хроніки пекла», створений 2022 р. режисеркою Єлизаветою Татаріною та ТОВ «ТТБ СТУДІО». Фільм розповідає про життя у Маріуполі під час облоги міста путінськими окупантами з перших днів російсько-української війни і до початку квітня 2022 р. Основу стрічки склали розповіді людей, яким вдалось вижити у пеклі війни і вирватися з міста (*Маріуполь. Хроніки пекла...*, 2022).

Ініціативним фондуванням наразі активно займаються також музейні установи, накопичуючи й навіть експонуючи артефакти цієї війни. Наприклад, у Національному музеї історії України у Другій світовій війні відкрилася виставка артефактів російської військової агресії – «Україна. Розп'яття». Вона була презентована до Дня пам'яті та примирення у травні 2022 р., який у період активної фази війни набув нових сенсів та символів (*У Національному музеї історії України ...*, 2022).

Подібні виставки відбуваються також у місцевих та регіональних музеях. Так до річниці масштабного вторгнення в Полтаві презентували виставку «Україна переможе», яку створили і розмістили в Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського. На виставці представлені елементи тактичного спорядження військових, нарукавні знаки полтавців, що служать у Збройних силах України, продукція Укрпошти на військову тематику, тематичні марки та конверти, що ілюструють перші події широкомасштабного вторгнення: «Українська мрія», «Русській воєнний корабель...!», «Гадяцьке сафарі» тощо (*У Полтаві ...*, 2023).

Процес ініціативного фондоутворення торкнувся й бібліотечних установ. Уже на шостий день війни – 1 березня 2022 р. із закликом збирати документи про війну на своїх комп'ютерах або на хмарних сервісах, що був адресований бібліотечним закладам, звернулася ВГО Українська бібліотечна асоціація, представники якої відзначили, що саме ці документи мають стати першою колекцією в майбутній Національній цифровій бібліотеці. Менше ніж за два місяці після цього, 22 квітня 2022 р., УБА ініціювала акумулювання цих матеріалів на спільному сервері, що мало стати підґрунтям формування загального архіву документів, за однаковими правилами, щоб надалі легше було працювати з цими документами, коли, власне, буде створюватися колекція в Національній цифровій бібліотеці (Кравченко С., Горчинська В., 2022: 2). І лише протягом 2022 р. бібліотекам вдалося архівувати понад 6 тис. документів про російсько-українську війну (Спільне архівування документів ..., 2022).

Також ВГО УБА підтримала ініціативу МКІП України, Асоціації інноваційної та цифрової освіти і компанії «TotoniS» із запуску міжнародної платформи #МояВійна (www.mywar.in.ua), з допомогою якої кожен українець може описати свою історію як свідок, викласти реальні факти та особисті переживання, з якими зможуть ознайомитися громадяни різних країн світу. УБА закликала бібліотекарів стати активними модераторами наповнення цієї платформи. Додатково було ініційовано збирання саме «бібліотечних» історій в рамках проекту «Молоді бібліотекарі: історії воєнного часу», організованого спільно із публічними бібліотеками Львова (Гранчак, 2022: 3).

Отже, консцієнтальна війна – це синтез соціального, інформаційно-психологічного й культурно-духовного впливу, безпосередньої військової агресії та інших дій, що вживаються задля насадження/відстоювання протилежних за сутністю моделей цивілізаційного розвитку. Ця боротьба не може бути не пов'язана з конструктами історичної пам'яті, особливо коли мова йде про протистояння імперської моделі та моделі демократичної незалежної держави, що сягають своїми витокami відповідного тривалого історичного минулого. У цьому консцієнтальному протистоянні глибинних сенсів, як бачимо, документно-інформаційним установам справді належить значуща роль. Україна наразі гідно тримає оборону в ньому, і не маємо жодного сумніву, що перемога буде за нами.

Використані посилання

«Археологічні пам'ятки і війна»: для військовослужбовців ЗСУ презентували посібник з охорони культурних цінностей. (2020). URL: <https://armyinform.com.ua/2020/12/14/arheologichni-pamyatky-i-vijna-dlya-vijskovosluzhbovcziv-zsu-prezentuvaly-posibnyk-z-ohorony-kulturnyh-czinnostej/>

Бібліотекар(ка) шарить – Списуємо книжки? (2022) URL: https://www.youtube.com/watch?v=2LueT8lgTJ8&t=3s&ab_channel=GoodLibrary;

Білаш К. (2022). Музейна евакуація: що пішло не так? URL: https://lb.ua/culture/2022/06/19/520455_muzeyna_evakuatsiya_shcho_pishlo_tak.html

Білаш К. (2022). Від архітектури до віртуальних архівів: як Україна захищає культурні цінності. URL: https://lb.ua/culture/2022/04/01/511860_vid_arhitekturi_virtualnih.html

Близько 10 бібліотек Харківщини знищені внаслідок війни, 219 опинились в окупації (2022). URL: <https://suspilne.media/266068-blizko-10-bibliotek-harkivsini-zniseni-vnaslidok-vijni-215-perebuvaut-v-okupacii/>

В окупованому Маріуполі інвентаризують бібліотеки – вишукуватимуть вияви «екстремізму» (2022). URL: <http://www.golos.com.ua/article/360567>

Голубева А. (2022). Війна і пам'ятники: в Україні зносять Пушкіна, а на окупованих територіях повертають Леніна. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61921265>

Гранчак Т. (2022). 100 днів війни або невтрачена весна Української бібліотечної асоціації. *Бібліотека Бюлетень Української бібліотечної асоціації*. № 1-2. С. 2-3.

Гула Р. В., Дзьобань О. П., Передерій І. Г., Павліченко О. О., Філь Г. О. (2020). *Інформаційна війна: соціально-онтологічний та мілітарний аспекти: монографія*. Київ. 252 с.

Доступ до архівів (2023). URL: <https://fb.watch/jV5C0sJibL>

Замінили книгу на схожу, щоб не помітили. Музейниця з Харківщини врятувала від окупантів 300-річне Євангеліє (2022). URL: <https://suspilne.media/324604-zamynili-knigu-na-shozu-sob-ne-pomitili-rosiani-muzejnica-z-harkivsini-vratuvala-vid-okupantiv-300-ricne-evangelie/>

Інтерв'ю з Анатолієм Хромовим, головою Укрдержархіву (2022). URL: <https://par.in.ua/en/information/publications/85>

Гула Р. В., Дзьобань О. П., Передерій І. Г., Чобіт І. Р. (2022). *Інформаційне протистояння: роль та практика діяльності бібліотек, архівів і музеїв (за досвідом російсько-української війни): монографія*. Київ: Видавництво Ліра-К. 260 с.

Окупанти воюють з книгами: з бібліотек Мелітополя вилучили всю українську літературу (2022). URL: <https://df.news/2022/09/20/okupanty-voiuut-z-knyhamy-z-bibliotek-melitopolia-vyluchly-vsiu-ukrainsku-literaturu/>

Консультація з американською компанією з оцифрування культурної спадщини Digital Transitions. (2023). URL: <http://surl.li/fjbvfl>

Кравченко С., Горчинська В. (2022). Щорічна конференція ВГО Українська бібліотечна асоціація «Українська бібліотечна асоціація – стійкість для майбутнього». *Бібліотека Бюлетень Української бібліотечної асоціації*. № 4. С. 2.

Крадучи мистецтво України, росіяни атакують і її ідентичність – New York Times (2023). URL: <https://mefodiy.org.ua/kraduchy-mystecztvo-ukrayiny-rosiyanu-atakuut-i-yiyi-identychnist-new-york-times/>

Маріуполь. Хроніки пекла (2022). URL: https://www.youtube.com/watch?v=s3hs4fbIWNQ&ab_channel=24

Мінкультури розробило рекомендації щодо актуалізації бібліотечних фондів у зв'язку зі збройною агресією Росії проти України. (2022). URL: <https://interfax.com.ua/news/general/834306.html>

Окупанти знищили архів В'ячеслава Чорновола в Бучі. URL: <https://chytomo.com/okupanty-znyshchyly-arkhiv-v-iacheslava-chornovola-u-buchi/>

Пасіковська-Шнасс М. (2022). Війна Росії проти культурної спадщини України. Стислий огляд. Дослідницька служба Європейського парламенту. Квітень 2022. URL: https://ukraine.europarl.europa.eu/cmsdata/250651/0133_1258078_EPRS-AaG-729377-Russias-war-Ukraine-cultural-heritage-FINAL-ForTrad.pdf

Перша Угода про резервне зберігання цифрових копій документів НАФ України у хмарних сховищах іноземних партнерів (2022). URL: <http://surl.li/cqbnq>

Порятунок архівів і початок створення архівних фондів, присвячених війні. (2022). URL: <https://archives.gov.ua/ua/2022/04/12/>

Початок проекту створення Національної електронної бібліотеки України за підтримки ЮНЕСКО та ІФЛА (2023). URL: <https://ula.org.ua/novyny-ta-podii/novyny/5078-pochatok-proiektu-stvorennia-natsionalnoi-elektronnoi-biblioteki-ukrainy-za-pidtrymky-yunesko-ta-ifla>

Презентація онлайн-проекту «Єдине вікно доступу до цифрових ресурсів українських архівів» (2023) URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/3476031-prezentacia-onlajnproektu-edine-vikno-dostupu-do-cifrovih-resursiv-ukrainskih-arhiviv.html>

Президент підписав закон про заборону імперської пропаганди рф та російських географічних назв (2023). URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3699107-prezident-pidpisav-zakon-pro-zaboronu-imperskoj-propagandi-rf-i-dekolonizaciu-toponimii-v-ukraini.html>

Росіяни вивезли з музеїв Маріуполя оригінал картини Айвазовського та інші цінні експонати. URL: <https://life.pravda.com.ua/culture/2022/04/27/248430/>

Рощина О. (2022). Російська банда цілеспрямовано краде «скіфське золото» в Україні – ЗМІ. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/06/12/7352047/>

Спільне архівування документів про Війну в Україні 2022 року (2022). URL: <https://ula.org.ua/novyny-ta-podii/novyny/5007-spilne-arkhivuvannia-dokumentiv-pro-viinu-v-ukraini-2022-roku>

Створено Експертну раду МКІП з питань декомунізації та дерусифікації. URL: <https://mkip.gov.ua/news/7262.html>

Украдене щастя: як росія краде нашу культурну спадщину (2022). URL: <https://vogue.ua/ua/article/culture/art/ukradene-shchastya-yak-rosiya-krade-nashu-kulturnu-spadshchinu.html>

У Національному музеї історії України у Другій світовій війні відкрилась виставка про реалії війни в Україні. (2022). URL: <https://mkip.gov.ua/news/7121.html>

У Полтаві презентують виставку «Україна переможе» (2023). URL: <https://www.0532.ua/news/3549876/u-poltavi-prezentuut-vistavku-ukraina-peremoze>

Щокань Г. (2022). Російські окупанти розграбували Херсонський художній музей. URL: <https://life.pravda.com.ua/culture/2022/11/4/251156/>

Що привласнила Росія (2022). URL: <https://ukrainer.net/rosia-pryvlasnyla/>
Schofield V. (3 березня 2022) Russia-Ukraine war: How Maria Prymachenko's art was saved from Putin's troops. URL: <https://www.thetimes.co.uk/article/russia-ukraine-war-how-maria-prymachenkos-art-was-saved-from-putins-troops-jf9mlk9xk>